

Барко В.В. Ідеї І.С. Моргуліса щодо можливостей використання мовленнєвої діяльності у корекційно-виховному процесі шкіл для сліпих і слабозорих дітей.

У статті розкриваються результати наукових досліджень видатного українського тифлопедагога І.С. Моргуліса (1928-2011), присвячених організації і здійсненню корекційно-виховного процесу із сліпими і слабозорими дітьми. У своїх дослідженнях учений приділяв значну увагу розкриттю корекційних можливостей мовленнєвої діяльності сліпих і слабозорих школярів. Діалектичний підхід ученого до дослідження корекційного процесу сприяв розкриттю нових підходів до здійснення пізнавальної діяльності сліпих і слабозорих школярів і формування мовленнєвої діяльності. Запропонована вченим схема педагогічного керівництва розвитком мовленнєвої діяльності сліпих дітей й сьогодні має принципове значення, оскільки вона реалізується в конкретних умовах залежності від змісту певного навчального матеріалу, етапу його вивчення, рівня підготовленості сліпих дітей до засвоєння нової інформації і міри сформованості у них компенсаторних процесів. І.С. Моргуліс переконливо показав, що навчально-пізнавальна діяльність сліпих дітей як спосіб відношення до зовнішнього світу є найбільш значущою сферою психіки, на основі чого ним зроблений важливий висновок стосовно того, що нормалізація психіки сліпих дітей залежить від рівня розвитку навчально-пізнавальної діяльності, а також від спеціально організованих педагогічних умов.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, сліпі і слабозорі діти, корекційно-виховний процес.

Барко В.В. Идеи И.С. Моргулиса о возможностях использования речевой деятельности в коррекционно-воспитательном процессе школ для слепых и слабовидящих детей.

В статье раскрываются результаты научных исследований выдающегося украинского педагога И.С. Моргулиса (1928-2011), посвященные вопросам организации коррекционно-воспитательного процесса со слепыми и слабовидящими детьми. В своих исследованиях ученый уделял много внимания раскрытию коррекционных возможностей речевой деятельности слепых и слабовидящих школьников. Диалектический подход ученого к исследованию коррекционного процесса способствовал раскрытию новых подходов к осуществлению познавательной деятельности слепых и слабовидящих школьников, организации их трудового воспитания и формированию речевой деятельности. Предложенная ученым схема педагогического руководства развитием речевой деятельности слепых детей и сегодня имеет принципиальное значение, поскольку она реализуется в конкретных условиях зависимости от содержания определенного учебного материала, этапа его изучения, уровня подготовленности слепых детей к усвоению новой информации и степени сформированности у них компенсаторных процессов. И.С. Моргулис убедительно показал, что учебно-познавательная деятельность слепых детей как способ отношения к внешнему миру является наиболее значимой сферой психики, на основе чего им сделан важный вывод относительно того, что нормализация психики слепых детей зависит от уровня развития учебно-познавательной деятельности, а также от специально организованных педагогических условий.

Ключевые слова: речевая деятельность, слепые и слабовидящие дети, коррекционно-воспитательный процесс.

Barko V.V. The ideas of I.S. Morgulis concerning possibilities of language behavior in correctional-educator process with blind children.

The article is devoted to analysis of the results of scientific researches of prominent Ukrainian pedagogue I.S. Morgulis (1928-2011) concerning problems of organization and realization of correctional-educator process with blind and cecutiant children. It is marked that a scientist worked out major correctional possibilities of language behaviour of blind and cecutiant children.. The dialectical approach to research of correction process assisted him for opening of the new methods of realization of cognitive activity of blind and cecutiant childrens, organization of their labour education and to forming of verbal activity. Offered by a scientist principles of pedagogical guidance by educational-cognitive activity of blind children and today has a fundamental value, as they will be realized in terms of dependence on maintenance of certain educational material, stage of it's study, level of readiness of blind children to mastering of new information and degree of formed for them scray processes. I.S. Morgulis showed convincingly, that educational-cognitive activity of blind children as a method of attitude toward the world is the most meaningful sphere of psyche, on the basis of what an important conclusion is done that normalization of psyche of blind children depends on the level of development of educational-cognitive activity, and also on the specially organized pedagogical conditions.

Keywords: language behavior , blind and cecutiant children, correctional-educator process.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2014 р.

Статтю прийнято до друку 25.02. 2014 р.

Рецензент: д.п.н., проф. Шеремет М.К.

УДК 376-056.264 : 159.942-053.5

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ

Бєлова О.Б.

Узагальнений аналіз досліджень провідних науковців у галузі логопедії Л. Андрусишиної, Н. Гаврилової, Е. Данілявічуте, С. Коноплястої, Р. Левіної, І. Мартинової, І. Марченко, О. Мастюкової, М. Савченко, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Т. Філічової, Н. Чередніченко, М. Шеремет та ін. показав, що у дітей з порушеннями мовлення може спостерігатися недорозвинення психічних процесів, мотивації, волі, емоційно-особистісної сфери

[1, 2, 3].

Дослідження вчених (В. Шкловського, В. Селіверстова, Л. Зайцева, О. Орлової, Г. Волкової та ін.) доводять, що мовленнєві проблеми значно впливають на внутрішній стан дітей, їх поведінку. З клініко-психологічних позицій емоційна сфера та агресія, зокрема, досліджена у дітей при дислалії (Р. Мартиною), дизартрії (К. Лебединською, О. Мастюковою, Р. Мартиною, М. Певзнер та ін.), алалії, афазії (О. Лурія, Е. Хомською та ін.) заїканні (К. Беккером, Л. Беляковою, Н. Власовою, Г. Волковою, М. Совак, В. Селіверстовим, Н. Тяпугіним та ін.), вадах голосу (О. Апмазовою, І. Єрмаковою, А. Іполітовою, О. Орловою, Л. Гончарук та ін.), вроджених незрощеннях губ та піднебіння (С. Коноплястою). З психолого-педагогічної – у дітей із ЗНМ (О. Баєнською, С. Валявко, Г. Єфімовою, Т. Ігнатовою, В. Логуновою, П. Селігей, Н. Січкачук, В. Терентьевою, О. Тихоновою, О. Черновою та ін.). Зокрема у дошкільників із ЗНМ досліджені особливості емоційної сфери її вплив на мотивацію мовленнєвої діяльності (С. Валявко, Н. Дроздова та ін.); особливості особистісного та психічного розвитку (В. Терентьева, Г. Юсупова та ін.); особливості емоційного стану (О. Тихонова). Розроблена психолого-педагогічна характеристика (О. Мастюкова) про емоційні прояви у дітей з ФНМ та ФФНМ. Утім агресія як складова емоційної сфери у дітей молодшого шкільного віку з ФНМ, з ФФНМ та з НЗНМ загальноосвітньої школи не була предметом спеціального дослідження.

Детальний аналіз наукових поглядів з проблеми агресії у психоаналітичному (О. Кернберг, З. Фрейд та ін.), біхевіоральному (Р. Кратчфілд, Н. Левінсон, А. Бандура та ін.), когнітивному (Дж. Доллард, А. Міллер, Л. Берковіц та ін.), еволюційному (К. Лоренц, М. Дерягіна, М. Бутовська та ін.), гуманістичному (А. Маслоу, Р. Мей, Е. Фромм та ін.) підходах та сучасних психологів (О. Бовть, К. Бютнер, О. Ісаєнко, А. Кірейчев, О. Мізерна, І. Федух та ін.) і педагогів (О. Демко, С. Завражин, М. Квадриціус, Н. Малікова, В. Никітенко, С. Сироткін, Н. Павлова, Н. Платонова та ін.) доводить, що "агресія" є невід'ємною частиною життя особистості і суспільства. Більшість вчених агресію розглядають як негативну дію, направлену на спричинення страждання (шкоди) іншій людині або собі. Але ряд науковців (Н. Левітов, К. Лоренц, Т. Левкова, О. Захаров, Р. Мей, О. Шестакова та ін.) описують її як позитивну, що направлена на подолання перешкод без наміру заподіяти шкоду іншій людині і використовується як засіб досягнення мети. Це дає нам можливість вивчити у дітей з ПМР не тільки негативні прояви агресії, але й розглянути її позитивні компоненти [4].

Аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження доводить, що агресія існує як в усвідомленій (А. Адлер, О. Леонтьєв, В. Столін, І. Сеченов, З. Фрейд та ін.), так і неусвідомленій (Р. Декарт, І. Кант, Р. Лейбніц, К. Юнг та ін.) формах; розкриває різноманітні погляди на сутність агресивної поведінки (А. Бандура, Н. Левінсон, Е. Фромм та ін.), агресивності (Т. Кириленко, О. Шестакова та ін.), агресивного стану особистості (О. Захаров, Н. Левітов та ін.); визначає сфери вивчення агресії з біологічної (нейропсихологічної) позиції як внутрішньо зумовлену ("Я-Особистість") (О. Лурія, Е. Хомська та ін.) та з соціальної – зовнішньо зумовлену ("Я у сім'ї", "Я у соціумі") (Л. Божович, О. Бовть, М. Булянов, С. Завражин, О. Романов, І. Фурманов та ін.) [4, 5, 6].

На підставі емпіричного аналізу нами уточнені поняття "агресивний стан", який вказує на внутрішні переживання особистості; "агресивна поведінка" як специфічна форма дій людини вербального або невербального характеру; "агресивність" як якість особистості; "агресія" як внутрішній когнітивний компонент агресивної поведінки, яка об'єднує три складові: агресивний стан, агресивну поведінку та агресивність

Таким чином, системно-динамічний аналіз класичних та сучасних підходів дозволяє стверджувати, що агресія як цілісний компонент включає в себе внутрішні переживання, якості особистості та поведінкові реакції, які можуть коригуватися у дітей з ФНМ, з ФФНМ та з НЗНМ саме через усвідомлення ними свого стану та поведінки.

В основу дослідження агресії у дітей з ПМР були покладені науково-методичні розробки А. Басса, Р. Бернса, А. Дарка, М. Друзкевич, С. Кауфмана, М. Люшера, С. Розенцвейга, О. Романова, М. Семаго, Н. Семаго, І. Фурманова та ін.) [5, 6]. Діагностичний алгоритм складається з двох блоків. У першому блоці – досліджувалась неусвідомлена агресія. Діагностичний зміст блоку забезпечували модернізовані малюнкові методики ("Малюнок неіснуючої тварини", "Малюнок моєї сім'ї", "Малюнок мого класу"), що вивчали стан агресії, а також модифікована методика ("Сюжетно-ситуативно-ілюстрована"), що виявляла моделювання типів поведінки у свідомості. У другому блоці вивчалась усвідомлена агресія, а саме, розуміння школярами свого стану та поведінки за опитувальником, та агресія у діях в мікро- (сім'я) і макрорупах (колектив учнів з якими навчається дитина) (за методом невключеного спостереження).

Спираючись на першоджерела (Г. Айзенка, А. Ассінгера, В. Бойко, А. Басса, Р. Мей, С. Розенцвейга, О. Романова, Л. Морріса, Р. Сазека, Е. Фрома та ін.) визначено три види та шість підвидів агресії, які у подальшому були забезпечені методичним змістом та наповнені якісними показниками для визначення критеріїв оцінювання у обраних для дослідження методиках. За аналізом теоретично-методичної літератури позитивна агресія була представлена в саморегульованому виді (контрольованому та змагальному підвидах агресії) на які вказували дослідження Г. Айзенка, К. Лоренца, Р. Мей, Е. Фрома, І. Фурманова, О. Шестакової та ін.. Негативна

розглядалась в прихованому (захисному та депресивному підвидах агресії) та поведінковому видах (демонстративному та фізичному підвидах агресії) (Г. Айзенк, А. Ассінгер, В. Бойко, А. Басс, А. Даркі, С. Розенцвейг, О. Романов та ін.) [4, 5, 6].

Розроблений діагностичний алгоритм дозволяв вивчити у дітей молодшого шкільного віку з ПМР у трьох сферах дослідження ("Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі") особливості прояву (за видами та підвидами) стану агресії, моделювання у свідомості різних типів поведінки, усвідомлення внутрішнього й зовнішнього механізму агресії та прояв агресії у діях. У процесі діагностики передбачено визначення рівнів (за шкалою балів) за кожним із зазначених у діагностичній методиці показником агресії та зіставлення їх з нормативними показниками розвитку.

Аналіз результатів констатувального дослідження дозволив зробити висновки про спільні та відмінні прояви агресії у досліджуваній категорії дітей. Отримані дані свідчать про те, що контрольований (N=73,7% та ПМР=75,1%), змагальний (N=72,8% та ПМР=69,3%), демонстративний (N=82,2% та ПМР=83,1%), захисний (N=82,4% та ПМР=88,3%) підвиди агресії в молодших школярів з ПМР наближаються до показників дітей з нормальним психофізичним розвитком. А депресивний (N=62,9% та ПМР=74,3%) та фізичний (N=49,8% та ПМР=67,4%) – переважають в учнів-логопатів (відповідно на 11,4% та 17,6%) більше ніж у школярів з нормальним мовленням. Особливо такий дисбаланс спостерігався у дітей з НЗНМ, їх показники значно відрізнялись від норми на 6,4% у фізичному та на 18,3% у депресивному підвидах агресії. На нашу думку, виражені, складні за симптоматикою підвиди агресії (депресивний та фізичний) обумовлені психофізіологічними особливостями цих дітей. Системний недорозвиток мовленнєвих структур, вірогідно, вплинув на внутрішні та поведінкові порушення.

Отримані результати засвідчили, що агресія у молодших школярів з нормальним психофізичним розвитком та з ПМР проявлялась у різних сферах дослідження ("Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі"). На нашу думку, на це вплинули не тільки соціально-побутові, навчально-виховні фактори та особливості темпераменту і характеру, але й розвиток мовленнєвої сфери та її сформованість. Так, у сфері "Я-Особистість" агресія найчастіше проявлялась у школярів з НЗНМ (69,2%) та ФФНМ (56,2%) ніж в інших категорій молодших школярів (40,6%); у сфері "Я у сім'ї" – в учнів з нормальним мовленням (50,9%) ніж у дітей з ПМР (43,3%); у сфері "Я у соціумі" – у дітей з ФНМ (58,3%) ніж в інших категорій учнів (в середньому – 41,0%).

При визначеності рівнів агресії у молодших школярів критеріями оцінювання є види та підвиди агресії, а показники змінюються в залежності від вибору методики. Так, при дослідженні стану агресії враховувалися якісні характеристики агресії; моделюванні типів поведінки – вибір учнем моделей поведінки; усвідомленості агресії – зміст відповіді; проявів агресії у діях – невербальні та вербальні поведінкові реакції. Відповідно до цих критеріїв, було визначено рівні розвитку агресії досліджуваних: високий, середній, низький.

Результати констатувального експерименту засвідчили, що в більшості випадків діти з нормальним психофізичним розвитком та з ПМР показали низький, середній та високий рівні.

Порівняльний аналіз результатів дослідження показав наступне:

- чим складніше порушення мовлення у дитини, тим глибше її внутрішні переживання, на що вказував високий рівень стану агресії у більшості дітей з НЗНМ (62,5%). Менше цей стан проявлявся в учнів з ФНМ (47,8%), з нормальним психофізичним розвитком (40,2%) та з ФФНМ (42,4%). Середній та низький рівні у школярів з ФНМ (57,5% і 0%) та ФФНМ (47,8% і 4,3%), на відміну від учнів з НЗНМ (25,0% і 12,5%) наближалися до показників дітей з нормальним мовленням (58,3% і 1,3%);

- чим глибше ступінь недорозвинення мовлення, тим тяжче дітям моделювати оптимальні шляхи виходу з конфліктних ситуацій, це доводить високий рівень при моделюванні типів поведінки: учні з нормальним психофізичним розвитком – 9,3%, з ФНМ – 6,0%, з ФФНМ – 17,3% та з НЗНМ – 50,0%. Цікавим є той факт, що середній рівень показали більше діти з ФНМ (63,6%), ніж учні інших категорій (39,5%), що вказує на недостатню сформованість у них знань для вирішення проблемних ситуацій, а низький рівень – учні з нормальним мовленням (51,0%) ніж з ПМР (34,9%);

- рівень усвідомлення своєї поведінки та внутрішніх переживань у всіх досліджуваних дітей був переважно середнім (у середньому 46,0%) та низьким (у середньому 51,9%), що, на нашу думку, є недостатнім для регуляції їхнього внутрішнього стану агресії й поведінки;

- прояв агресії в життєвих ситуаціях переважно у всіх досліджуваних учнів був на середньому рівні (в середньому 91,2%). Низького рівня загалом не виявлено. Проте спостережено, що найбільше використовували агресію в поведінці учні з ФНМ (18,1%).

Одержані результати дали підстави констатувати, що чим складніше мовленнєвий дефект, тим частіше учні молодших класів переживають депресивний та фізичний підвиди агресії; на високому рівні переживають агресивні стани та моделюють різні типи поведінки. Щоб вивести дітей-логопатів зі стану депресивної та фізичної агресії виникла необхідність у створенні психолого-педагогічних умов та навчально-превентивної методики, спрямованої на попередження виникнення у них агресії.

Виявлені у дослідженні особливості агресії в молодших школярів з ПМР зумовили доцільність наукового обґрунтування і розроблення навчально-превентивної методики, а також її впровадження в загальноосвітній школі з метою попередження в дітей проявів агресії. Навчально-превентивна методика передбачала поетапне формування усвідомлення в дітей агресії. Навчально-превентивна робота проводилася індивідуально, з групою однолітків та з членами сім'ї дітей з ПМР за такими напрямками: формування вміння аналізувати власні переживання, а також вчинки, поведінку навколишніх; моделювання форм реагування у різних ситуаціях; формування розуміння та стимуляція емоційних станів; прийняття нестандартних рішень.

Відповідно до поставленої мети, на формуальному етапі було розроблено психолого-педагогічні умови, щодо запобігання агресії у молодших школярів з ПМР. Зокрема, навчально-превентивна робота сприятиме запобіганню агресії за умови правильного послідовного застосування диференційованих груп методів. На першому етапі корекційної роботи методи включали гру, бесіду, пантомімічні етюди, інсценування. На другому етапі методи навчання містили аналіз життєвих ситуацій, складання розповіді за малюнком, гру, бесіду. На третьому – основним методом роботи було малювання. На четвертому – слухання музичних творів і цілеспрямований вибір музики. На п'ятому – з метою закріплення навичок адекватного реагування у конфліктних ситуаціях були використані методи, які використовувались на попередніх етапах: гра, бесіда, творча розповідь, інсценування, малювання, слухання та цілеспрямований вибір музичних творів.

Вагомою умовою, що забезпечує запобігання агресії у молодших школярів з ПМР, є нормалізація стосунків дітей з батьками. Превентивне навчання, проведене нами за участі дітей та членів їх сім'ї, забезпечувало взаєморозуміння між батьками та дітьми, формувало вміння членів родини співпрацювати один з одним, поважати думку оточуючих, приймати нестандартні рішення у критичних ситуаціях. Діти вчилися цінувати досвід дорослих, вшановувати родинні традиції, батьки – розуміти своїх дітей та більше часу приділяти їхньому розвитку.

Запобігання агресії у молодших школярів з ПМР ефективно за умови поєднання індивідуальних та фронтальних форм роботи. У дітей з ПМР було виявлено як індивідуальні, так і спільні особливості розвитку агресії. Індивідуальна робота проводилася з урахуванням індивідуальних особливостей прояву агресії. На фронтальних заняттях закріплювалося усвідомлення різних видів агресії через розгляд конфліктних ситуацій між групою однолітків та у сім'ї.

Визначено, що попередження індивідуальних проявів агресії можливе за умови проведення навчально-превентивної роботи індивідуально з використанням комплексу вправ та завдань, що дозволять дітям навчитися самостійно відчувати, розпізнавати, характеризувати та регулювати різні емоції; усвідомлено підходити до вибору у життєвих ситуаціях форм поведінки, надавати перевагу тим, які не суперечать загальноприйнятим у суспільстві поведінковим нормам.

Ефективне закріплення нових моделей поведінки у свідомості дітей з ПМР можливе за умови проведення спеціальної системи занять з групою учнів класу. Організована у такій формі навчально-превентивна робота сприятиме усвідомленню агресії в цілому, розвиватиме в учнів почуття емпатії, гуманності, співчутливості, толерантності та уважності один до одного, забезпечуватиме формування гармонійних стосунків між однолітками.

Формування в учнів усвідомлення проявів агресії можливе за умови організації та проведення навчально-превентивної роботи поетапно. Формувальний експеримент включав п'ять етапів роботи, впродовж яких молодші школярі з ПМР послідовно вчилися розуміти агресивні стани, усвідомлювати наслідки агресивних дій. На першому етапі дітей навчали аналізувати життєві ситуації, усвідомлювати ролі, які виконують люди у різних ситуаціях; на другому – моделювати нові виходи з критичних ситуацій; на третьому – співвідносити емоції людей у різних життєвих ситуаціях з гамою кольорів; на четвертому – розуміти взаємозв'язок музичних творів з емоціями у нашому житті; на п'ятому – самостійно вибирати моделі поведінки для вирішення конфліктних ситуацій.

Формування варіативності моделей поведінки складає одну з умов, що забезпечує в учнів з ПМР здатність усвідомлювати свій вибір. На навчально-розвивальних заняттях діти навчалися переключатись зі старих неефективних моделей поведінки на нові, більш продуктивні, а також ми орієнтували їх на вибір тих форм поведінки, які не суперечать загальноприйнятим у суспільстві поведінковим нормам.

Важливою умовою для попередження агресії у молодших школярів з ПМР є забезпечення права дітей на самостійний вибір. Така педагогічна умова реалізувалася у процесі виконання учнями завдань, що потребували самостійного вирішення складних ситуацій. Дитині надавалася можливість проаналізувати конфлікт, оцінити емоційність учасників групи, знайти моделі поведінки, які здатні вирішити непорозуміння, допустити помилку і виправити її. Такий підхід допомагав учням з ПМР не боятися приймати рішення у складних ситуаціях, брати відповідальність за свої вчинки та усвідомлювати наслідки агресивних дій.

З метою перевірки ефективності психолого-педагогічних умов, які ми застосовували, після

формуального експерименту було проведено контрольний зріз, а також кількісний і якісний аналіз отриманих даних.

Порівняльний аналіз результатів дослідження експериментальної групи (ЕГ) та контрольної групи (КГ) учнів молодших класів з ПМР засвідчив, що в ЕГ значно зменшилась кількість дітей, у яких було виявлено стан агресії захисного, депресивного, демонстративного та фізичного підвидів. Збільшився відсоток школярів, які почали усвідомлювати дію такої агресії, навчилися контролювати свої емоції та самостійно приймати конструктивні рішення у проблемних ситуаціях. Тоді як в учнів КГ ці підвиди агресії залишалися провідними і не змінилися під час другого дослідження.

Порівняльний аналіз експериментальних даних у сферах "Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі" показав, що, на відміну від учнів з ПМР в КГ, у школярів з ПМР в ЕГ у більшій мірі виявлено контролюючий, змагальний, захисний та демонстративний підвиди агресії (у сфері "Я-Особистість" – ЕГ на > 8,3 % КГ; "Я у сім'ї" – ЕГ на > 12,5 % КГ; "Я у соціумі" – ЕГ на > 16,6 % КГ). При цьому в КГ показники дослідження другого порядку (у трьох сферах дослідження) не змінилися від першого експерименту ($V_{КГ} = R_{КГ}$), у них переважав депресивний та фізичний підвиди агресії.

Аналіз матеріалів дослідження засвідчив, що за станом агресії, моделюванням поведінки у свідомості, усвідомленням та використанням її у життєвих ситуаціях, серед учнів ЕГ на відміну від учнів КГ збільшився відсоток учнів, які мали низький рівень агресії (ЕГ в середньому на 19,2% > КГ) та зменшився середній (ЕГ в середньому на 4,7% < КГ) та високий (ЕГ в середньому на 14,5% < КГ). У дітей з КГ покращень у дослідженні другого порядку не спостерігалось (табл.1).

Порівняльний аналіз показників рівнів агресії доводив, що дітям ЕГ були притаманні низький та середній рівні агресії, високий, у порівнянні з учнями КГ (20,5%), належав невеликому відсотку учнів з ЕГ (6,0%).

Статистична перевірка гіпотези щодо того, що частина учнів з низьким та середнім рівнем агресії після проведення навчально-превентивної роботи значно збільшиться, знайшла своє підтвердження: емпіричне значення критерію ($\chi^2_{Емп}$) у дослідженні дорівнювало 14,21, що суттєво перевищувало критичне значення ($\chi^2_{кр}$) яке складало 9,21. Це дало привід стверджувати, що навчально-розвивальна робота з учнями експериментальної групи сприяла зменшенню в учнів ЕГ з ПМР високого рівня агресії.

Аналіз матеріалів дослідження показав, що агресія у молодших школярів з вадами мовлення в ЕГ не зникла зовсім, вона трансформувалась в інші форми, які, з одного боку, не травмують внутрішній стан дитини, а з іншого – не принижують своїм проявом оточуючих людей, і стала менш вираженою. Загалом учні навчилися адекватно сприймати, аналізувати та відповідно реагувати в критичних життєвих ситуаціях.

Література

1. **Гаврилова Н. С.** Особливості організації соціальної роботи з сім'ями у яких є діти з проблемами розвитку і поведінки / Н. С. Гаврилова // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. Сер. соціально-педагогічна / за ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2008. – Вип. IX – С. 42–48.
2. **Логопедія** : підручник / за ред. М.К. Шеремет . – 2-ге вид. – К. : Слово, 2010. – 672 с.
3. **Логопсихологія** : навч. посіб. / Конопляста С. Ю., Сак Т. В. ; за ред. Шеремет М.К. – К. : Знання, 2010. – 293 с.
4. **Психологія человеческой агрессивности** : хрестоматія / сост. К. В. Сельченко. – Минск : Харвест, 2005. – 656с.
5. **Романов А. А.** Игротерапия: как преодолеть агрессивность у детей : диагностические и коррекционные методики / А. А. Романов. – М. : Школьная Пресса, 2003. – 48 с.
6. **Фурманов И. А.** Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И. А. Фурманов. – Минск : Ильин В. П., 1996. – 199 с.

References

1. **Gavrilova N. S.** Peculiarities of organization of social work with families who have children with developmental problems and behavior / N. S. Gavrilova // Collection of scientific works of Kamianets-Podilsky state University. Ser. socio-pedagogical / Za redaktsiyeyu L. P. Melnik, V. I. Spivak. Kamenets-Podilsky : PE Buiinichkiy O. A., 2008. – V. IX - S. 42-48.
2. **Logopedics** : textbook / edited by M.K. Sheremet . - 2-e Izd. - K. : Word, 2010. - 672 s.
3. **Logopsychology** : textbook. manual. / Konoplysta S. U., Sak T.V. ; za redaktsiyeyu Sheremet M.K. - K. : Knowledge, 2010. - 293 s.
4. **Psychology of human aggression** : a reader / sost. K. V. Selchenok. - Minsk : Harvest, 2005. – 656 s.
5. **Romanov A. A.** play therapy: how to overcome aggressiveness in children : a diagnostic and corrective techniques / A. A. Romanov. - M : School Press, 2003. - 48 s.
6. **Furmanov I. A.** Children aggressiveness: psycho-diagnostics and correction / I. A. Furmanov. - Minsk : Ilin, V. N., 1996. - 199 s.

Белова О. Б. Особливості прояву агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку

Стаття присвячена розробці психолого-педагогічних умов запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку. Теоретичний аналіз з проблеми навчання й виховання дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку засвідчує, що недорозвинене мовлення негативно впливає на розвиток у них пізнавальних процесів та емоційно-вольової сфери. Несвоєчасно кориговані у дошкільному віці легкі за ступенем прояву вади мовлення з часом ускладнюються, і значний відсоток дітей з фонетичним недорозвиненням мовлення та фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення потрапляє у простір загальноосвітньої школи. Водночас, не вирішені мовленнєві проблеми значно впливають на внутрішній стан дітей їх поведінку, викликають проблеми у взаєминах з батьками, вчителями, однолітками, створюють дискомфорт для них самих, обумовлюють труднощі у навчанні. У статті проаналізовано стан проблеми у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі, з'ясовано актуальність у корекційній педагогіці та

спеціальної психології. Визначено критерії оцінки (за видами та підвидами агресії) та рівні агресії у молодших школярів з нормальним психофізичним розвитком та з порушеннями мовлення, розроблені психолого-педагогічні умови та навчально-превентивна методика для запобігання агресії у дітей молодшого шкільного мовленнєвого розвитку.

Ключові слова: агресія, агресивний стан, агресивність, агресивна поведінка, психолого-педагогічні умови, навчально-превентивна методика, молодші школярі з порушеннями мовленнєвого розвитку.

Белова О. Б. Особенности проявления агрессии у младших школьников с нарушениями речевого развития

Статья посвящена разработке психолого-педагогических условий предотвращения агрессии у детей младшего школьного возраста с нарушениями речевого развития. В работе проанализировано состояние разработки проблемы в отечественной и зарубежной психолого-педагогической и научно-методической литературе, определена ее актуальность в коррекционной педагогике. Уточнено определение агрессии, агрессивного состояния, агрессивности, агрессивного поведения, выделены виды и подвиды агрессии. Разработана и апробована учебно-превентивная методика, которая обеспечивала предотвращение скрытого и поведенческого видов агрессии у младших школьников с нарушениями речи с помощью стимуляции эмоциональных состояний; анализа своих переживаний, поступков, поведения окружающих; моделирования форм поведения и поведенческой реакции в различных ситуациях. Обоснованы и экспериментально апробированы психолого-педагогические условия для предотвращения агрессии у детей младшего школьного возраста с нарушениями речевого развития, которые учитывали индивидуальные особенности проявления агрессии у ребенка; совмещали фронтальную и индивидуальную формы работы по коррекции агрессии; закрепляли новые модели поведения индивидуально с учеником, с группой младших школьников и с членами семьи; включали поэтапную учебно-превентивную работу, дифференцированные группы методов; обеспечивали детей правом самостоятельного выбора; формировали вариативность форм моделей поведения.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное состояние, агрессивность, агрессивное поведение, психолого-педагогические условия, учебно-превентивная методика, младшие школьники с нарушениями речевого развития.

Belova O. B. Psycho-pedagogical conditions for preventing children's aggression of primary school age with speech impairment

The problem is analysed in national and foreign psycho-pedagogical literature, actuality is found out in correctional pedagogy and special psychology. The evaluation criteria and aggression levels are found in junior schoolchildren with normal psychophysical development and with speech impairment. Psycho-pedagogical conditions and educational-preventive methods are developed for preventing children's aggression of primary school age with speech impairment. The problem is analysed in national and foreign psycho-pedagogical literature, actuality is found out in correctional pedagogy and special psychology. The evaluation criteria and level of aggression are found in junior schoolchildren with normal psychophysical development and with speech impairment. Psycho-pedagogical conditions and educational-preventive methods are developed for preventing children's aggression of primary school age with speech impairment.

Keywords: aggression, aggressive state, aggressiveness, aggressive behaviour, kinds and subspecies of aggression, psycho-pedagogical conditions, educational-preventive methods, junior schoolchildren with speech impairment.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2014 р.

Статтю прийнято до друку 25.03.2014 р.

Рецензент: д.п.н., проф. Шинкарюк А.І.

УДК: [376.36:161.225.23]-053.4

**ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ СФОРМОВАНOSTІ
ОЦІННО-ЕТИЧНИХ СУДЖЕНЬ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗНМ**

Бондаренко Н.А.

Вершиною культури людського спілкування ще з часів Сократа вважалося мистецтво висловлювати свої думки, доводити власні переконання, впливати на співрозмовника. Перші кроки у формуванні мовної сучасної особистості відбуваються ще в дошкільному віці, тому провідним завданням цілеспрямованої роботи з мовленнєвого розвитку дітей є формування зв'язного мовлення. В свою чергу, це завдання є центральним у формуванні мовленнєвої (фонетичної, лексичної, граматичної, семантичної) компетенції дошкільника.

Під зв'язним мовленням в широкому сенсі слід розуміти будь-яку одиницю мовлення, складові мовні компоненти якої (знаменні та службові слова, словосполучення) являють собою організоване за законами логіки та граматичного ладу даної мови єдине ціле (А.Богущ, Н.Гавриш, М.Вашуленко, Т.Ладигенська, Н.Луцан, М.Пентиліук, О.Ушакова). Відповідно до цього і «кожне самостійне окреме речення можна розглядати як одну з різновидів зв'язного мовлення» (А.Текучев).

К.Ушинський говорив про «тонке чуття мови», яке допомагає маленькій дитині, що не знає правил, не знає мовних законів, практично інтуїтивно на чуттєвому рівні засвоювати норму рідної мови.

У дітей із тяжкими порушеннями мовлення, як зазначає А. Маркова, відсутні такі великі можливості (як значний словник, «чуття мови»), які в умовах нормального розвитку можуть компенсувати ті чи інші недоліки у